

ПРОФЕСІЙНІ СМИСЛОВІ НАСТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГА ЯК ПРЕДМЕТ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Ю. С. Веретянікова, м. Луганськ

Розглянуто теоретичні підходи до розуміння настановлення у вітчизняній і зарубіжній психології, висвітлено функції та сутнісну складову смислових настановлень. Виявлено зв'язок між смисловими настановленнями і професійною діяльністю людини, а також теоретично обгрунтовано поняття “професійні смислові настановлення”.

Ключові слова: настановлення, смисл, смислові настановлення, професійні смислові настановлення.

Рассмотрены теоретические подходы к понятию установки в отечественной и зарубежной психологии, освещены функции и смысловая составляющая смысловых установок. Установлена связь между смысловыми установками и профессиональной деятельностью человека, а также теоретически обосновано понятие “профессиональные смысловые установки”.

Ключевые слова: установка, смысл, смысловые установки, профессиональные смысловые установки.

Theoretical approaches to the understanding the concept of aim in national and foreign psychology are discussed in the paper. Also the functions and sense constituent of sense aims are considered. The relation between the sense aims and professional activity of an individual is proved, and the theoretical validation of the key concept used in this paper – professional sense aims – is provided.

Key words: aim, sense, sense aims, professional sense aims.

Проблема. У наш час професія психолога стає все більш поширеною, популярною. Часто молода людина, підхоплена модною тенденцією, не має достатньо часу на те, щоб обміркувати свій професійний вибір, свої уподобання, можливості і т. ін. Тому в процесі навчання студенти внутрішньо не вмотивовані до отримання теоретичних знань і професійних умінь та навичок психолога, не бачать себе в цій ролі, а отже, у них не формуються необхідні професійні смислові

настановлення. Без таких настановлень людина, що отримала диплом психолога, нездатна плідно і професійно працювати на даній посаді, надавати клієнтам необхідну психологічну допомогу, дотримуючись головного у будь-якій справі принципу: не зашкодь.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що на сьогодні проблема професійних смислових настановлень психолога недостатньо вивчена та описана в психологічній літературі. Зроблені досі спроби пояснити значення цього феномена не дають об'єктивного уявлення про досліджуване явище. Слід підкреслити також обмеженість експериментальних методів дослідження професійних смислових настановлень як форми вираження особистісної сутності психолога.

Мета статті: обґрунтувати деякі теоретичні концепції професійних смислових настановлень психолога; проаналізувати найбільш поширені методологічні напрями дослідження цього феномена.

У сучасній психології найбільш вагомий внесок у вивчення “настановлень” належить школі Д. М. Узнадзе. Зокрема, “соціальні”, “смислові”, “цільові” та “операціональні” настановлення досліджували Д. М. Узнадзе, В. М. Мясіщев, В. О. Ядов, Ш. О. Надірашвілі, О. О. Девяткін, О. Г. Асмолов та ін. Серед зарубіжних психологів, які розглядали концепцію соціального настановлення, найбільш відомі імена Г. Оллпорта, У. Томаса, Ф. Знанецького, М. Сміта, М. Рокича та ін.

Пропонуємо розглянути провідні напрями дослідження професійних смислових настановлень у сучасній вітчизняній і зарубіжній психології.

Д. М. Узнадзе, формулюючи принцип детермінізму, зауважував, що “людина приходить у своє теперішнє не прямо з минулого, а конструє свій теперішній час через упровадження ескізу майбутніх дій, тобто втілення настановлень – готовності до майбутніх дій” [1, с. 12]. Тобто попереднім ступенем свідомості у розвитку психіки є настановлення. Такого висновку дослідник дійшов, вивчаючи сприймання людиною ваги і форми предметів залежно від попереднього досвіду маніпулювання схожими предметами. “...Правильно було б назвати цей стан настановленням суб'єкта, тому що, по-перше, це не частковий зміст свідомості, не ізольований психологічний зміст, який протиставляється іншому змістовому складу свідомості і вступає з ними у взаємовідношення, а деякий цілісний стан суб'єкта; по-друге, це не якась складова психічного життя людини, а момент її динамічного визначення. І останнє, це не якийсь зазначений, частковий зміст свідомості суб'єкта, а цілісна спрямованість його у визначеному напрямі до визначеної активності. Словом, це скоріше настановлення суб'єкта як цілого, аніж деякі з його окремих переживань – його осно-

вна, первинна реакція на вплив ситуації, в якій йому доводиться ставити і вирішувати завдання” [там само, с. 25]. Усі подальші диспозиційні механізми регуляції поведінки людини, які виникатимуть у процесі діяльності, будуть вторинними щодо ситуаційного первинного настановлення і пов’язані з його смисловим коригуванням. Це висвітлюється у формулі Узнадзе про опосередковану вираженість окремих психічних процесів через загальне первинне настановлення особистості. Отже, настановлення – це форма вираження особистісного смислу в регулюванні діяльності людини, що безпосередньо пов’язана з її мотивами і цілями.

Л. І. Божович, а потім і М. С. Неймарк експериментально довели, що в мотивації діяльності знаходять відображення домінуючі тенденції. Божович розглядає їх як “внутрішню позицію особистості”, чи її спрямованість, а Неймарк, уточнюючи попередню позицію, наголошує на тому, що ця спрямованість є “постійним домінуючим певних мотивів, ... що створюють не тільки цілеспрямованість поведінки, а й цілеспрямованість усього життя суб’єкта” [2, с. 53]. Ця спрямованість мотивації особистості формується в певних соціальних умовах, є продуктом її онтогенезу, індивідуального та соціального досвіду.

Д. М. Узнадзе емпіричним шляхом довів, що настановлення проявляються в різних сферах психічного життя людини і поділяються на моторні, перцептивні і розумові. Зміст кожного з настановлень залежить від місця об’єктивного фактору, що спричинив його виникнення в структурі діяльності. Залежно від фактору, на який спрямована ця діяльність суб’єкта (мотив, мета, умови діяльності), можна виокремити три ієрархічні рівні регулювання діяльності – цільових, операціональних і смислових настановлень [3, с. 719].

Операціональні настановлення пов’язані з вирішуванням завдань з огляду на умови наявної ситуації та прогнозування їх здійснення на основі попереднього досвіду людини.

Цільові настановлення породжуються метою і зумовлюють стійкий характер перебігу діяльності [4]. Якщо цілеутворення відбувається у формі вибору цілей у ході діяльності суб’єкта або ж у формі сприймання “готових”, заданих через інструкцію цілей, цей процес приводить до виникнення цільових настановлень [5, с. 91].

Французький психолог початку ХХ ст. А. Біне, один з основоположників психології індивідуальних відмінностей особистості, поняття “смислу” бачить у готовності, позі, attitude. Він прирівнює розумову готовність до готовності фізичної і асоціює її з “ескізом дії” у свідомості людини, що сприймається нею через суб’єктивні відчуття. Отже, А. Біне вперше розкрив зв’язок між смислом і attitude.

Л. С. Виготський розглядає смисл як динамічну систему, що поєднує афективні та інтелектуальні процеси свідомості [6]. Д. О. Леонтьєв характеризує динамічну смислову систему як "...відносно стабільну і автономну ієрархічно організовану систему, яка охоплює ряд різнорівневих смислових структур, що функціонують як одне ціле" [7, с. 3]. Натомість О. М. Леонтьєв виокремлює особистий смисл, або особисту значущість об'єктивних значень зовнішніх стимуляторів діяльності, з позицій системного підходу як процес народження смислу: "Смисл породжується не значеннями, а відношенням між мотивом дії і тим, на що дія спрямована як на свій прямий результат, тобто її метою" [8, с. 134]. Виходить, людина реагує на зовнішні обставини залежно від своїх потреб та цілей, які вона намагається реалізувати в цій діяльності. Б. С. Братусь звертає увагу на складність динамічної смислової системи, що творить особливу смислову сферу особистості та обумовлює життєдіяльність людини [9].

П. Я. Гальперін, один з провідних представників діяльнісного підходу в психології, поняття "смислу" трактує як ставлення суб'єкта до знань. Такого висновку він дійшов, вивчаючи роль настановлень у мисленні людини та її смислові схеми поведінки.

На думку О. В. Запорожця, зв'язок між настановленням і смислом не є прямим, детермінованим змістом настановлення. Тобто "зміст настановлення ще не є самим настановленням. Наявність останнього можна фіксувати лише тоді, коли смисловий досвід, досвід ставлення суб'єкта до окремого роду предметів, набутий під час попередньої діяльності та в чомусь зафіксований, набуває свого матеріального носія і у зв'язку із цим має змогу переходити до нової дії, визначаючи наперед її характер і спрямування" [10, с. 378]. Отож ми підійшли до висвітлення останнього, найвищого, рівня регуляції діяльності людини – смислового настановлення.

Смислові настановлення виражають ставлення людини до об'єктів чи суб'єктів діяльності, безпосередньо пов'язаних з особистісними смислами людини. За своїм походженням вони є похідними від соціальних настановлень і складаються з кількох компонентів: 1) інформаційного, який висвітлює цілі та погляди людини на навколишній світ; 2) емоційно-оцінний, що відображає ставлення суб'єкта (із симпатією чи антипатією) до значущих об'єктів; 3) поведінкового, котрий виражається у готовності діяти щодо суб'єктивно значущих об'єктів тим чи іншим способом [11, с. 585]. Зокрема, О. Г. Асмолов розглядає смислове настановлення як головний рівень настановленнєвої регуляції діяльності. Це пов'язано з тим, що саме "смислове настановлення актуалізується мотивом діяльності і є формою відобра-

ження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення спрямованої діяльності” [5, с. 77].

За своєю природою настановлення можуть бути усвідомлюваними і неусвідомлюваними. Саме така характеристика настановлення, як неусвідомленість, пов’язує її з “особистісним смислом”, розглянутим О. М. Леонтьєвим. Кожне смислове настановлення має не тільки смисловий компонент, а й функціональне значення. Зокрема, у психологічній літературі висвітлюються такі *функції смислових настановлень*, як інструментальна, функція самозахисту, ціннісно-експресивна і пізнавальна.

Завдяки *інструментальній* функції індивід здатний засвоювати норми і цінності суспільства, адаптуватися в ньому. Теоретики когнітивного напрямку в психології підкреслюють, що особистість частково формується за концепцією “когнітивного несвідомого”. Його вважають адаптивною системою, що автоматично, інтуїтивно організовує досвід і спрямовує поведінку суб’єкта в часі і просторі. Отож у супереч концепції З. Фрейда більшість інформації переробляється автоматично несвідомо. При цьому неусвідомлювані автоматичні процеси є більш адаптивними, ніж раціональні [12].

Функція *самозахисту* допомагає людині зберігати свій статус-кво у напружених життєвих ситуаціях і спирається на психоаналітичну концепцію формування, розвитку та функціонування Его в структурі особистості.

Ціннісно-експресивна функція допомагає самоствердженню людини в соціокультурному просторі. Згідно з М. Рокичем її складають термінальні та інструментальні цінності, що формують світогляд особистості. Соціальні цінності, що сприймаються крізь призму індивідуальної життєдіяльності, входять у психологічну структуру особистості як особистісні цінності і є джерелом мотивації її поведінки. Кожній людині притаманна індивідуальна, специфічна ієрархія особистісних цінностей, які слугують сполучною ланкою між духовною культурою суспільства і духовним світом людини. Ця система складається в процесі предметного діяльнісного сприймання індивідом змісту суспільних цінностей, об’єктивованих у витворах матеріальної і духовної культури. Цінності відображаються у свідомості у вигляді ціннісних орієнтацій, що нерозривно пов’язані з емоційною сферою особистості. Остання є важливим фактором соціальної регуляції взаємин між людьми і поведінкою окремого індивіда.

Пізнавальна функція дає можливість систематизувати знання, норми і цінності особистісних смислів, які людина засвоює протягом життя [11, с. 621]. Ще однією важливою характеристикою смислового настановлення є його *узагальнювальна* функція.

Формуючись у ході конкретної діяльності, смислове настановлення поширюється на подібні предмети та об'єкти іншої діяльності і спрямовує ставлення й поведінку індивіда у вже знайоме річище. З одного боку, це полегшує адаптацію людини до умов нової ситуації та сприяє появі стійких рис характеру, а з другого – ускладнює її творчий розвиток.

Усі види настановлень можуть змінюватися протягом життя людини, але в різний спосіб. Цільові та операціональні настановлення змінюються за допомогою навчання, під впливом інструкцій, правил, тобто вербальних повідомлень, а зміна смислових настановлень завжди пов'язана із зміною самої діяльності суб'єкта. Тобто “зрушення, зміна смислового настановлення завжди зумовлені зміною відбитих в особистісному смислі реальних життєвих ставлень особистості до дійсності, які виражають у діяльності смислові настановлення” [5, с. 87]. Саме тому усвідомлення клієнтом під час консультативної бесіди із психологом своєї проблеми ще не є запорукою її успішного вирішення.

Оскільки наш аналіз теоретичних джерел стосувався більшою мірою професійного смислового настановлення психолога, звернімося до наукового аналізу цього поняття. У сучасній науці проблему професіональних якостей, змістових характеристик досліджує професіографія (лат. *professio* і *grapho* – пишу). Це наука, що описує технологію вивчення вимог, які професія висуває до особистісних рис, психологічних здібностей, психолого-фізичних можливостей людини. Професіографія охоплює різні сторони конкретної професійної діяльності – соціальну, соціально-економічну, історичну, технічну, технологічну, правову, гігієнічну, психологічну, психофізіологічну, соціально-психологічну та ін. [11, с. 371].

Згідно з визначенням електронного словника, професійні настановлення (від лат. *profiteer* – проголошую своєю справою) – це система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги для засвоєння професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічно вікових завдань і долучення до світу професій. Вони виражають особистісну активність суб'єкта діяльності і належать до рівня смислових настановлень, що формуються в процесі загального і професійного розвитку. Що ж до психологічних механізмів то професійні настановлення активуються мотивацією досягнення і тісно пов'язані з емоційними станами людини. Наприклад, успішний професійний розвиток у більшості випадків відбувається за підтримки емоцій стеничного спектра (насага, рішучість, честолобство тощо) [13].

Зокрема, Т. В. Кудрявцев і В. Ю. Шегурова вважають, що накопичення досвіду успішного вирішення різних життєвих завдань сприяє формуванню у структурі особистості комплексу компетентності, який

може зреалізуватися у формі тих чи інших настановлень у разі зіткнення з новим класом завдань, у тому числі і завдань професійного характеру. Якщо професійні настановлення індивіда адекватні завданням, що пред'являються відповідно до етапів вікового розвитку, їх прийнято вважати зрілими [14].

Ф. Седлак виділяє типові професійні настановлення в ситуації вибору професії: а) з великою часткою невизначеності; б) з великою часткою слухняності; в) з переважною часткою меркантилізму або цілеспрямованості (див. [15]). Отже, згадані нами дослідження відображають зв'язок між особистісними особливостями людини і її мотивацією в ситуації вибору професії.

У своєму лонгitudному дослідженні, присвяченому теоретичному аналізу смислового професійного настановлення студентів-психологів у процесі навчальної діяльності, А. А. Алімов виявив низку цікавих фактів. По-перше, професійне смислове настановлення у навчальній діяльності студентів-психологів проходить три рівні становлення: а) рівень операціонального настановлення, що передбачає узгодження засобів і цілей дії, спрямованих на регуляцію інтенціональної сфери особистості; б) рівень цільового настановлення пов'язує смисложиттєві орієнтації з професійно орієнтованою навчальною діяльністю студентів; в) рівень смислового настановлення студентів-психологів, на якому відбувається смислова регуляція професійного навчання як життєдіяльності студентів у згоді з "логікою життєвої необхідності" [16, с. 13]. По-друге, включення респондентами професійної смислового настановлення в систему своїх життєвих відносин забезпечує її функціонування як механізму смислової регуляції професійної діяльності. По-третє, основними умовами професійного становлення зазначеного смислового настановлення є: а) зміна орієнтирів студентів-психологів у системі цінностей соціокультурного контексту навчання; б) перетворення об'єктивних ставлень студентів до навчальної діяльності у відносини смисложиттєвих цінностей; в) входження професійно орієнтованої навчальної діяльності у систему життєвих відносин студентів. По-четверте, зміна ставлення студентів до професійно орієнтованої навчальної діяльності веде до розвитку особистості, який відбувається поступово, у процесі навчання, заснованого на смислового настановленні. По-п'яте, становлення смислового настановлення в процесі оволодіння навчальною діяльністю проходить шлях від випадкового до смислового настановлення і пов'язане з професійною життєвою перспективою. Як бачимо, А. А. Алімов розглядає професійні смислові настановлення студентів-психологів у контексті їхнього професійного становлення.

На думку О. М. Корбута, психолог-професіонал народжується в процесі інтеграції, ототожнення власного Я з нормативно заданими професійними позиціями і долучення їх до власної системи особистісних смислів. Механізм привласнення пояснюється різноспрямованістю процесів розуміння психологом об'єктів практичної діяльності – “іншого” та “ситуації” – і не зводиться лише до копіювання чужого професійного образу [3].

Власне, професійними смисловими настановленнями можна вважати різні принципи і правила, на які спирається спеціаліст-психолог у своїй роботі. Це, по-перше, принципи професійної етики психолога. По-друге, методологія того підходу, у рамках якою працює психолог. По-третє, загальнолюдські моральні принципи і правила відносин між людьми. Розгляньмо кожен із цих пунктів детальніше.

Принципи професійної етики психолога – це моральні вимоги і норми поведінки психолога, яких він повинен дотримуватися у спілкуванні з колегами, науковою спільнотою, клієнтами, респондентами та іншими особами, що звертаються по психологічну допомогу. До цих принципів належать такі категорії, як: 1) наукова чесність і коректність у ході збирання експериментальних даних; 2) відмова від плагіату; 3) відмова від поспішних висновків на основі неперевірених даних; 4) відстоювання своїх наукових поглядів у будь-якому науковому середовищі; 5) відкидання методів дослідження, що принижують гідність або зачіпають інтереси респондентів; 6) дотримання конфіденційності; 7) інформування випробуваного про цілі і завдання майбутнього дослідження [13, с. 387].

Нагадаємо, що найбільш розвинутими напрямками сучасної психології є такі: психоаналіз, гештальтпсихологія, індивідуальна психологія, аналітична психологія, екзистенційна психологія, особистісно зорієнтована і когнітивна психологія та ін. Кожен із цих напрямів має свою філософію, методологію, згідно з якими психолог здійснює професійну взаємодію з клієнтом чи групою людей, що потребують психологічної допомоги. Ці правила і принципи розкривають ставлення консультанта до особистості клієнта (суб'єктне чи об'єктне), свого професійного образу психолога (адекватне чи неадекватне), ролі відповідальності у психотерапевтичному процесі, результату психологічної допомоги та ін. Отже, всі вони складають професійну смислову сферу практичного психолога і спрямовують його професійну діяльність.

Висновки. На основі аналізу теоретичних положень виявлено особливості смислового настановлення та його різновиду – професійного смислового настановлення:

1. Смислове настановлення є відображенням особистісного смислу у формі готовності до виконання того чи іншого виду діяльності.

2. Смысловое настановлення за значущістю є первинним щодо цільового та операціонального, тому воно спрямовує, координує діяльність суб'єкта, тобто надає діяльності сталого характеру.

3. Смыслові настановлення можуть бути усвідомлюваними або неусвідомлюваними.

4. Зміна смыслового настановлення завжди зумовлена зміною виду і мотиву діяльності, тому що особистісний смысл і смысловое настановлення нерозривно пов'язані із системою ставлень людини до світу. Тільки за умови перебудови мотивів діяльності змінюються загальні смыслові настановлення.

5. Професійні настановлення – система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги для оволодіння професійною діяльністю, психологічна готовність до вирішення специфічно вікових завдань та входження у світ професій. Ця система спирається на загальні і конкретні принципи та правила різних напрямів психологічного знання, їхню філософію і методологію.

Перспективи дальшої роботи ми пов'язуємо з емпіричним дослідженням та розробленням корекційних впливів щодо професійних смыслових настановлень практичних психологів.

Література

1. *Узнадзе Д. Н.* Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб. : Питер: Психология-классика, 2001. – 416 с.
2. *Божович Л. И.* Избранные психологические труды / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Просвещение, 1995. – 468 с.
3. *Словарь практического психолога* / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, 2003. – 800 с.
4. *Мещеряков Б.* Психология. Полный энциклопедический справочник / Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 896 с.
5. *Асмолов А. Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2002. – 480 с.
6. *Выготский Л. С.* Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
7. *Леонтьев Д. А.* Методика предельных смыслов (МПС) / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1992. – 36 с.
8. *Леонтьев А. Н.* Образ мира // Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М., 1983. – Т. 2. – С. 251–261.
9. *Братусь Б. С.* К изучению смысловой сферы личности / Б. С. Братусь // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 46–56.
10. *Запорожец О. В.* Изменение установок при периферических травмах верхней конечности / О. В. Запорожец // Психология. – Тбилиси, 1945. – С. 378–390.

11. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під ред. В. Б. Шапаря. – Х. : Прапор, 2009. – 672 с.
12. *Бассин Ф. В.* К проблеме осознаваемости психологических установок / Ф. В. Бассин // Психологические исследования. – Тбилиси, 1973. – С. 45–51.
13. Psychology online. Net: Материали по психологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psychology-online.net/>
14. *Кудрявцев Т. В.* Психологический анализ динамики профессионального самоопределения / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 51–60.
15. *Падун М. А.* Психическая травма и базисные когнитивные схемы личности / М. А. Падун, Н. В. Тарабрина // Московский психотерапевтический журнал. – 2003. – № 1. – С. 121–142.
16. *Алимов А. А.* Становление смысловой профессиональной установки в учебной деятельности студентов-психологов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Алимов Айдар Анварович. – М., 2005. – 181 с.

© Веретянникова Ю. С.

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ КЕЙСІВ ДЛЯ КОГНІТИВНО ОРІЄНТОВАНИХ ТРЕНІНГІВ СПІЛКУВАННЯ

В. М. Духневич, м. Київ

Уперше предметом наукового аналізу стали принципи побудови кейсів як когнітивного інструменту формування готовності спеціаліста до вирішення професійних завдань. Запропоновано принципи конструювання кейсів як провідні вихідні положення, що мають бути покладені в основу розроблення психологічних кейсів для когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування. Представлено завдання психолога під час проведення інтерв'ю для створення кейсу.

Ключові слова: кейс, принципи створення кейсів, тренінг, формування готовності до вирішення професійних завдань.

Впервые предметом научного анализа стали принципы построения кейсов как когнитивного инструмента формирования готовности к решению профессиональных задач. Предложены принципы конструирования кейсов как главные исходные положения, которые должны стать основополагающими при разработке психологических кейсов для когнитивно ориентированных тренингов общения. Представлены задачи психолога при проведении интервью по созданию кейса.

Ключевые слова: кейс, принципы создания кейсов, тренинг, формирование готовности к решению профессиональных задач.